

*Мамутов М.Т., Жумабаева А.Т.***ЗАТ АТООЧТУК ЖАНА СЫН АТООЧТУК ПЛЕОНАЗМДАР***Мамутов М.Т., Жумабаева А.Т.***СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ И ПРИЛАГАТЕЛЬНЫЕ ПЛЕОНАЗМЫ***М.Т. Mamutov, A.T. Jumabaeva***NOUNS AND ADJECTIVES PLEONASMS**

УДК: 81.373. 612. 4

Макалада кыргыз тилиндеги атоочтук плеоназмдар структуралык жактан классификацияланат. Багындыруучу компонентинин лексика-грамматикалык бөтөнчөлүгүнө, сөз түркүмдөрүнө болгон катышына карай атоочтук плеоназмдар зат атоочтук жана сын атоочтук плеоназмдарга ажыратылып, алардын структуралык түзүлүшүнүн моделдери көрсөтүлөт. Зат атоочтук плеоназмдар синтаксистик эркин сөз айкашы түрүндө да, кошмок сөз түрүндө да, ошондой эле бириккен сөз түрүндө да уюшулуп келери конкреттүү мисалдар аркылуу чечмеленет. Зат атоочтук плеоназмдардын курулушунун татаалданышы багыныңкы компонентинин жайылышынын, кеңейишинин эсебинен болору далилдүү мисалдардын негизинде ачылып берилет. Жетектөөчү бөлүгү сын атоочтордон болгон плеоназмдардын структуралык бөтөнчөлүктөрү жөнүндө сөз болот. Багындуучу компонентти зат атоочтордон түптөлгөн сын атоочтук плеоназмдар сүйлөм үлгүсүндө келиши менен да өзгөчөлөнүп турары, мындай өзгөчө моделде уюшулган плеоназмдарда сапат жана сапаттык субъект болору, ал субъект сүйлөм ээсине окшошуп келери фактылык материалдар менен тастыкталат. Атоочтук плеоназмдардын структуралык модели сөз жасоонун мыйзамдарына дал келери белгиленет.

Негизги сөздөр: атоочтук плеоназм, зат атоочтук плеоназм, сын атоочтук плеоназм, багындыруучу компонент, плеонастикалык түгөйлөр, плеонастикалык тизмек, багыныңкы байланыш.

В статье структурно классифицируются именные плеоназмы в кыргызском языке. В зависимости от лексико-грамматической целостности подчиненного компонента и соотношения групп слов существительные плеоназмы делятся на именные и прилагательные плеоназмы и показаны модели их структурного строения. Существительные плеоназмы объясняются конкретными примерами того, как они организованы в форме синтаксически свободных фраз и составных слов. Имеющиеся данные свидетельствуют о том, что сложность построения именных плеоназмов связана с расширением подкомпонента. Мы поговорим о структурных особенностях плеоназмов, которые являются прилагательными. Подчиненный компонент отличается также наличием в предложении прилагательных плеоназмов, образованных от существительных. Отмечено, что структурная модель номенклатурных плеоназмов

соответствует законам словообразования.

Ключевые слова: существительный плеоназм, плеоназм, прилагательный плеоназм, подчиненный компонент, плеонастические узлы, плеонастическая цепь, подчиненная связь.

The article structurally classifies nominal pleonasm in the Kyrgyz language. Depending on the lexical and grammatical integrity of the subordinate component and the ratio of word groups, nouns pleonasm are divided into nominal and adjective pleonasm and models of their structural structure are shown. Nouns pleonasm are explained by specific examples of how they are organized in the form of syntactically free phrases and compound words. The available data indicate that the complexity of the construction of nominal pleonasm is associated with the expansion of the subcomponent. We will talk about the structural features of pleonasm, which are adjectives. The subordinate component is also distinguished by the presence of pleonasm in the sentence, formed from nouns. It is noted that the structural model of nomenclature pleonasm corresponds to the laws of word formation.

Key words: noun pleonasm, pleonasm, adjective pleonasm, subordinate component, pleonastic nodes, pleonastic chain, subordinate connection.

Киришүү. Багындыруучу компонентинин сөз түркүмдөрүнө болгон катышына карай плеоназмдар атоочтук жана этиштик плеоназмдарга бөлүнөт. Алар тилде бир топ кеңири таралган жана өздөрүнө таандык структуралык бөтөнчөлүктөргө ээ. Биз бул макалада атоочтук плеоназмдардын ичинен зат атоочтук жана сын атоочтук плеоназмдардын структуралык түзүлүшү туурасында сөз кылабыз.

Плеоназмдар түзүлүшү боюнча түрдүү структурага ээ. Алардын семантикасы ар кыл жолдор, ар түркүн формалар менен туюндурулат. Плеоназмдардын ичинен кепте арбын колдонулганы – эки компоненттүү атоочтук плеоназмдар. Мындай плеоназмдардын жасалышына өбөлгө түзгөн түгөйлөр кээде бир сөз түркүмүнө (келечек тагдыр, кыламык кар, кулак сөйкө, темир кишен, кең далылуу, оор салмактуу, кымбат баалуу) таандык болсо, экинчи бир учурда ар башка сөз түркүмүнөн (бийик чоку, кычкыл алма,

жалган жалаа, ай чырайлуу, күлүк тулпар, кичине балаты, майда күкүм, көтөрүңкү пафос, сасык меңдубана, алгачкы дебют, сырткы форма, чексиз аалам) жасалат.

Атоочтук плеоназмдарды түптөп турган составдык элементтердин бир түшүнүккө багытталган маанилери басымдуу учурларда кийинки компонентине ылайык аныкталат. Ушул себептен биринчи компоненттин мааниси экинчиси үчүн ашыкча, артыкбаш сыяктанат. Бирок ошол артыкбаш туюлган компонент түшүнүктү толук кандуу, образдуу кабылдоонун маанилүү каражаты болуп саналат.

Изилдөөнүн методдору менен материалдары.

Багындыруучу бөлүктүн лексика-грамматикалык бөтөнчөлүгүнө, сөз түркүмдөрүнө болгон катышына, кайсы сөз түркүмүнөн түзүлгөндүгүнө карай атоочтук плеоназмдарды *зат атоочтук* жана *сын атоочтук* плеоназмдарга ажыратып карайбыз.

Плеоназмдык тизмектин өзөгүн түзгөн сөз зат атоочтордон болсо, аларды *зат атоочтук плеоназмдар* деп атайбыз. Зат атоочтук плеоназмдардын багыныңкы компоненти катары сөз түркүмдөрүнөн сын атооч, зат атоочжана атоочтук колдонулат. Ошондуктан зат атоочтук плеоназмдардын түзүлүш структурасын төмөндөгүдөй моделде берүүгө болот:

- 1) зат атооч + зат атооч;
- 2) сын атооч + зат атооч;
- 3) атоочтук + зат атооч.

Зат атоочтук плеоназмдар мына ушундай эки компоненттүү моделде синтаксистик эркин сөз айкашы түрүндө да, бириккен же кошмок сөз түрүндө да уюшула берет.

Зат атооч + зат атооч үлгүсүндөгү плеоназмдарга аса таяк // асаяк, чынар терек, чолпон жылдыз, шоссе жол, баш паанек, туу чоку, мамык жаздык, кыламык кар, темир кишен, кас душман, көпчүлүк эл ж.б. плеонастикалык айкалыштар күбө болот.

Мисалы: *Сыр чечиштик чынар терек түбүндө...* (Б.А.). *Көк мейкинде нурун чачкан чолпон жылдыз* (Э.М.). *Колуна аса таяк алып, ийинине куржун асынып, биринчи вазир башкарып жаткан тойго барат* (“Кыргыз эл жомоктору”). *Даяр эки солдат үнсүз турган Балбайдын эки колун кайрый, билектерине шып-шуп темир кишен салды* (К.О.). *Экөөнү тең Касымга кас душман кылып пайдаланышты* (С.С.). *Төлөмырза бир күнү көпчүлүк элге адатынча мактанып калды* (“ГЖ”). *Кыламык кар жааган бийик ашуунун боорунда...* (И.М.).

Биринчи сүйлөмдө плеонастикалык түгөйлөр (*чынар* жана *терек*) бирдей көлөмдөгү зат атайлыштарын билдирип турат. Ал эми экинчи мисалда

плеоназмды түзгөн сөздөр (*чолпон* жана *жылдыз*) гиперонимдик – гипонимдик катышта. *Жылдыз* – күн системасындагы асман телолорунун жалпы аты, *чолпон* – бир эле конкреттүү телонун аталышы.

Бул үлгүдө түзүлгөн лексикалык плеоназмдардын дээрлик көпчүлүгүндө эки компоненти тең конкреттүү зат атоочтордон болот. Мында багыныңкы компонент атооч жөндөмдө турса, ал эми багындыруучу өзөк сүйлөм ичиндеги аткарган функциясына ылайык ар кайсы жөндөмө формаларында келе берет. Багындуучу сыңардын формасы өзгөрүүсүз калат. Текстке болгон байланыш багындыруучу компонент аркылуу жүргүзүлөт.

Натыйжалар менен талкуулоолор.

Зат атооч + зат атооч моделиндеги плеоназмдардын өзгөчөлүгү катары андагы түгөйлөрдүн өз ара кыйышуу (таандык) байланышында келишин, багыныңкы компонентиндеги илик жөндөмөнүн мүчөсү (-нын) көмүскөдө калышын эсептөөгө болот: *суу ташкыны, эл макалы, эл массасы, акча каражаты, көңүл көксөөсү АКШ доллары, Көкөмерен суусу, Сахара чөлү ж.б.*

Мисалы: *Францияда суу ташкыны 500 адамдын өмүрүн кыйды* (“Ынтымак” теле каналы). *Эл макалы – жеткен казына, терең, таамай, көркөм* (М.Э.). *Наффиске бөлүнгөн 133 миң АКШ долларынын 29 миңи эмнегедир Бяновелинин жеке өзүнө берилген* (“А”).

Суу ташкыны эл макалы плеоназмдарынын компоненттеринин орду алмашып же багындуучу түгөйү куранды -лык мүчөсүн кабыл алуу менен башка сөз түркүмүнө (сын атоочко) өтүп колдонула берет: *ташкын суу, элдик макал*.

Мисалы: *Ташкын суу тамырын жулуп агызды* (Р.Ш.). *Абалтан келаткан каада-салттарыбыз, элдик макаларыбыз...* (“О”).

Атоочтук плеоназмдар үчүн *сын атооч + зат атооч* модели абдан өнүмдүү: *караңгы үңкүр, кара пиар, ак элчек, ачуу калемтир, кычкыл алма, бийик секи, ички сыр, күлүк тайган, калың эл, чоң киши, кичинекей наристе, ачуу күйүт, боз кыроо, отуз күндүк орозо, кызыл жалын, жарык шоола, жарык нур, ири мегаполис, көңүлдүү компания, бийик мунара, бийик чоку ж.б.*

Мисалы: *Поэзия, сенсиз дүйнө үңкүр болмок караңгы* (Р.Г.). *Сүт – кичинекей наристеден тартып чоң кишиге чейин алардын алмаштырылгыс тамагы* (“Ден соолук”). *Саяпкери жарашса, күлүк тулпар байге алат* (макал). *Көрсө, аба суук тартып, боз кыроо түшүп калган тура* (Т.С.). *Жыйырма миллиондой калкы бар Каир – дүйнөдөгү эң ири мегаполистердин бири* (“КТ”). *Көңүлдүү компанияларды кээ-кээде*

күсөп калар элем (Ш.А.) ж.б. *Ошол жылы киночулардын сөзүндө мени болушунча жамандап, кара пиар жасаашты* (“ЖА”. 08.05.2009).

Эң ири мегаполис, көңүлдүү компания, кара пиар плеоназмдык тизмектериндеги багындыруучу компоненттер (*мегаполис, компания, пиар*) – чет тил элементтери. Ошондуктан бул сөздөрдүн маанисин толуктоо максатында аларга логикалык жактан контекстте мааниси шайкеш келген эквиваленттери (*эң ири, көңүлдүү, кара*) багындуучу сыңар катарында колдонулду. *Мегаполис* – “миллиондогон калкы бар ири шаар, чоң шаар, майда шаарлардын биригүүсү” [2, 1915-б.]. *Компания* – “убактысын бирге өткөрүүгө, бирге көңүл ачууга чогулган же максаты, тилеги бир болгон адамдардын тобу” [2, 733-б.]. *Пиар* – “кимдир бирөө, бир нерсе жөнүндө коомдук пикир (оң же терс) жаратууга багыттаган маалымат кызматынын бир түрү” [2, 1040-б.].

Жогорудагы сүйлөмдө бул сөз “*тескери, терс коомдук пикир*” маанисинде колдонулгандыгы анын багыныңкы түгөйү (*кара*) аркылуу тастыкталып турат.

Сын атооч + зат атооч үлгүсүндөгү плеоназмдардын багыныңкы компоненти көбүнчө *-луу, -сыз, -лык, -гы* мүчөлөрүнүн жардамы менен жасалган катыштык сын атоочтордон болот.

Мисалы: “*Манас*” эпосу – кыргыз элинин өткөн кылымдардагы турмушу жөнүндөгү *монументалдуу эстелик*. (Б.Ю.). *Актер Амибах Баччандын ысыгына күйүп, суугуна тоңгон өмүрлүк жубайы – Жая Бхадри* (“СИ.”, №335, 04.2009). *Сырткы келбетимди бир калыпта сактап жүрүү үчүн бир айда бир жолу колдонуп келаткан ыкмам бар* (“С.И” №204,09, 2006).

Биринчи мисалда плеонастикалык тизмектин багындуучу түгөйүнүн кызматын аткарып турган катыштык сын атооч сөз жасоочу *-луу (монументалдуу)*, экинчи сүйлөмдө *-лык* мүчөсү (*өмүрлүк*), акыркы мисалда куранды *-гы (сырткы)* мүчөсүнүн жардамы аркылуу уюшулган.

Зат атооч + зат атооч үлгүсүндөгү плеоназмдарда конкреттүү зат атоочтон уюшулган багыныңкы компоненттин семантикасы аны сын атоочтон айырмалоого мүмкүндүк берет.

Ал эми *сын атооч + зат атооч* моделинде багындуучу сыңарды сын атооч катары эсептөөнүн формалдуу көрсөткүчү болуп анын сөз жасоочу мүчөлөр менен жабдылышы жана предметтин белгисин билдирүүчү семантикалык маңызы эсептелет.

Плеонастикалык айкалыштагы багыныңкы компонент жогорудагыдай формалдуу көрсөткүчкө да, конкреттүү семантикага да ээ болбосо, биз аны түрк

тилдери үчүн мүнөздүү изафет кубулушуна кошобуз.

Түркологиялык адабияттарда изафет 3 типке ажыратылып жүрөт, бирок плеоназмдардан биз, негизинен, изафеттин биринчи тибин кезиктиребиз. Изафеттин 1-тиби – бул биринчи элементи морфологиялык формалдуу белгиси жок жана семантикасы жетишерлик аныктыкка ээ эмес эки составдуу тизмек.

Мындай тизмектердеги биринчи компоненттин семантикасы аны зат атоочко да, сын атоочко да кошууга мүмкүндүк берет жана мында Н.К. Дмитриевдин “изафеттин бул түрү эң байыркы” тибин экендиги, “түрк тилдеринде сөздөрдүн ортосундагы байланыш бир гана синтаксистик каражаттар аркылуу берилип, морфологиялык көрсөткүчтөр (аффикстер) колдонула элек доорду чагылдырат” деген пикирине кошулбай коюуга болбойт [1, 224-б.]. Бул сыяктуу плеонастикалык тизмекке *ут береке, нур шоола, түп тамыр, аксакал карыя* тибиндеги плеоназмдар кирет.

Мисалы: “*Манас*” эпосу боюнча *калайык-калк арасында жүргүзүлө турган ишти түп тамырынан бери кайра куруу зарылдыгы турат* (С.Б.).

Мында плеоназмдык тизмектеги (*түп тамырынан*) *түп* сөзүнүн семантикасынан *түпкү* деген сын атоочтук мааниси да байкай алабыз.

Мындай плеоназмдардын көпчүлүгү абстрактуу түшүнүктөрдү туюндурат. Биринчи компоненти сын атоочко жакын болот. Бул жоромол практикадан, тилдин азыркы өнүгүү закон ченемдүүлүгүнөн келип чыгат. Анткени тилибизде ушундай контекстте көбүнчө абстрактуу зат атоочтордун сын атоочторго өтүш тенденциясы байкалат. Салыштырыңыз: мисалы, *купуня сыр // купуялуу сыр, ызгаар суук // ызгаардуу суук, аксакал карыя // аксакалдуу карыя, саптама өтүк // саптамалуу өтүк* ж.б.

Мисалы: *Ап – а... -деди акырын муңкана, айтпай кое албай тургандай бир купуня сыры бардай* (Т.К.). *Ар үйдө аксакалдуу кары болсо* (Н.А.). *Аксакалдуу карыя / Агып жаткан дарыя* (Жеңижок). *Ат минген ызгаар суугу обон созуп ...* (Н.Т.).

Жетектөөчү бөлүгү зат атоочтон болгон плеоназмдар *атоочтук + зат атооч* моделинде да куралат: *көздөгөн максаткөнгөн адат, түйүлгөн муштум, мемиреген тынчтык, аңгыраган талаа, өткөн тарых, бурганактаган бороон, өркөчтөнгөн толкун, далилдөөчү мотив, сүйлөөчү тоту куш, майтарылбас алмаз* ж.б.

Мисалы: *Көнгөн адат* да, *болбосо мындай жамгырдан качып болобу* (Ч.А.). *Мемиреген тынчтыкта шаркыратма гүрүлдөйт* (“ЗК” 20.03.2008). *Бир көргөнүң – аңгыраган талаа, жайылып жаткан кой* (М.Э.). *Ашыр түйүлгөн муштуму менен тизесин бир*

укуп, ичинен кекенди (С.С.). *Ар түрдүү шартта: бурганактаган бороондо, асман чайытта ачык кезде да...* Күн-кубат (Н.Б.). **Өткөн тарыхка** кычайып карасак, ар бир учурдун өзүнүн мыйзамы, салты... (“Обон”. 27.05.2008). Ал өзүнүн оюнун тууралыгын **далилдөөчү мотивдерди** келтирди (“Агым”) 1918-жылы Петрограддагы бир профессордун үйүндө **сүйлөөчү тоту куш бар эле** (“ЛЖ”).

Берилген сүйлөмдөрдө плеонастикалык сөз айкашынын багыныңкы компоненттери атоочтук этиштерден (көнгөн, мемиреген, аңгыраган, түйүлгөн, бурганактаган, өткөн, далилдөөчү, сүйлөөчү) түзүлгөн.

Зат атоочтук плеоназмдардын багыныңкы компоненти сан атооч, ат атооч сөздөрдөн да болот, бирок алар тилде өтө эле сейрек: *бүткүл аалам, бүткүл жер жүзү, он сегиз миң аалам, төрт чарчы, жалпы жамаат, бир жума, бир апта, бир сындырым, бир ууч, эки ажырым* ж.б.

Мисалы: *Тыңдыгыңа тан берип бүткүл аалам...* (“КТ”. 21.01.09). *Ала-Тоо, батыш менен чыгышыңа / Тургандай он сегиз миң аалам батып* (О.Б.). *Эпосто “Манасты” жалпы жамаат жат билген... кошок бар* (Ч.А.). Элчилер Куртка зынданында **бир жума** жатышкан соң... (Т.К.) *Ооба, ыйлабасын деп колуңа бир сындырым* берип коюшчу (Ч.А.). *Зарыл төрт чарчы актың четин кызыл жип учуктаган ийнеси менен бекитип отурат* (Т.С.). Азыркы сүйлөмдө *чарчы* нумеративинин мааниси “артыкбаш” сөз (төрт) тарабынан аныкталып турат. *Чарчы – “квадрат, төрт тарабы бирдей”* [2, 1313-6.].

Багындыруучу сыңардын милдетин сын атоочтор аткарган плеоназмдардын биринчи компоненти сын атоочтон жана атоочтуктан болору көп кезигет. Ошондой эле сын атоочтук плеоназмдар *зат атооч + сын атооч* үлгүсүндө да жолугарын жана анын өзүнө таандык өзгөчөлүгү бар экендигин байкоого болот. Демек, негизги компоненти сын атоочтон уюшулган лексикалык плеоназмдар тилде *сын атооч + сын атооч, атоочтук + сын атооч* жана *зат атооч + сын атооч* үлгүсүндө кезигет.

Бул моделдердин ичинен *сын атооч + сын атооч* модели көбүрөөк колдонулат: *узун бойлуу, тунук сулуу, камгактай жеңил, анардай кыпкызыл, айдай сулуу, сагызгандай сак, чайытта ачык, көк тулаңдуу, жошодой кызыл, кара кокочо, жубардай таза, нооча бойлуу, москоол денелүү* ж.б.

Мисалы: *Ибрагим Хайал узун бойлуу календерди эсине түшүрдү* (ТК). *Тунук сулуу Канышай / Он алтыда, өзү жаш* (“Курманбек”). *Айдай сулуу Айсалкын / Перизаттын өзү экен* (“Эр Төштүк”). *Ушул*

азыр көк тулаңдуу жайытта жүрсө... (Ч.А.). *Станцияда кара кокочо болуп топураган жумушчулар* (С.С.). *Нооча бойлуу, москоол денелүү кара киши – партия ячейкасынын катчысы Эргеш* (К.Ж.).

Бул плеоназмдардын эки компоненти тең сөздөрдүн эркин айкалышын көрсөтүп турган синонимдеш сын атоочтордон түзүлгөн.

Түгөйлөрү синонимдеш мындай плеоназмдардын байланышы адаттагыдай эле багыныңкы. Атрибутивдик-аныктоочтук катыш менен тизмектеги түгөйлөр жана айкындалуучу үчүнчү сөз чынжырча түрүндө ырааттуу камсыздалган. Семантикалык жүк алгач багындыруучу сөзгө, андан соң айкындалгычка түшүп турат.

Сын атоочтук плеоназмдардын жасалышынын эң өнүмдүү жолдорунун бирине *атоочтук + сын атооч* тибинде уюшулган плеоназмдар кирет. Буларда жетектөөчү бөлүгү сын атоочтон болгон плеоназмдардын багыныңкы түгөйү катары атоочтуктар көп колдонулат: *даңгыраган кенен, кеңирсиген кең, мемиреген бейпил, тайманбас баатыр, жалтанбас баатыр, заңгыраган чоң, олчойгон оор* ж.б.

Мисалы: *Илимде даңгыраган кенен жол жок* (К.М.). *Казак жагын караса, кеңирсиген кең талаа* (Ч.А.). *Мемиреген бейпил теребелге кумарлана көз чаптырышып* (Т.К.). *Акыры акчасын төлөп, заңгыраган чоң үйгө кирдик* (СИ). *Келген койчу Динардын көз алдына эчтемеден жалтанбас баатырдай элестеди* (Т.С.). *Олчойгон оор карагайды бир нече кадам сүйрөп барганда...* (К.К.) ж.б.

Көрүнүп тургандай, бул үлгүдөгү плеоназмдардын багыныңкы компоненти көбүнчө *-ган* формалуу (тиешелүү варианттары менен) өткөн чактык атоочтуктардан болот. Негизги компоненти адамдын мүнөзүн жана сырткы турпатын сыпаттап турган сын атоочтордон да келе берет. *Ал ошондой тарсылдаган ачык-айрым* (“С.И”. 28.08.2007). *Эшимов арык, куркуйган узун киши экен* (“КТ”. 4.09.2009).

Сын атооч + сын атооч үлгүсүндөгү плеоназмдар сыяктуу эле бул моделде уюшулган плеоназмдардын да компоненттеринин ортосунда синтаксистик байланыш багыныңкы компоненттин негизги компонентке, андан соң аныкталуучу үчүнчү сөзгө карай ырааттуу түрдө ишке ашат.

Зат атооч + сын атооч моделиндеги плеоназмдык тизмекте багындыруучу сөздүн маанисине толуктук келтирип турган зат атооч кээде атооч жөндөмөдө, көпчүлүк учурда барыш жөндөмөдө келет: *ай чырайлуу, нур жүздүү, сөзгө чебер, кепке чечен, сөзгө чечен, сөзгө чоркок, кулакка угумдуу, жанга жагымдуу* ж.б.

Мисалы: *Ай чырайлуу, нур жүздүү ырчы кыз Айнура Салахиддинова турмушка чыкты. Чыкканда да...* (“ТК”, 30.03.2009). *Бирок кыздын колу татына, ысык. Кышкы чилдеде муз эритер, жанга жагымдуу бир демди сездим* (Т.К.). *Бул киши кой эле бакпастан, ой дагы багып жүргөн жигит экен. Кепке чечендигин айт, сөзгө чебердигин айт* (“КТ”, 27.03.2009). *Сөөлөт курганды билбейт экен, сөзгө чоркок экен деген өңдүү кепке каламбы-жокпу деп ойлоп койбойт* (Ч.А.).

Мындан сырткары *зат атооч + сын атооч* модели сүйлөм үлгүсүндө келиши менен да өзгөчөлөнөт: *мүнөзү тартынчаак, акылы жетик, мүнөзү ачык, көзү бүтүк, өңү купкуу, көзү сокур, буту шал, сырты жылма, көзү көр, көзү азиз, тили кекеч, жашы улуу, колдору шадылуу, бели бүкүрү, колу туткак, көңүлү куунак, сабыры суз, көңүлү сергек, эти толук, келбети келишимдүү, көңүлү жумшак, ниети калыс ж.б.* Бул сөз айкаштары – чакан сүйлөмдөр. Алар өзгөчө моделде уюшулат. Баарында сапат, сапаттык субъект бар. Бул субъект сүйлөм ээсине окшош.

Мисалы: *Кубатбекти алып кетели. Өз журтуна аралашсын, мүнөзү тартынчаак* (“ЖО”, 19.01.2007). *Султан Бабур акылы жетик, кайраттуу азамат чыгып, Амир Темир бабасынын...* (Т.К.). *Анын жанында Ганы экөө бак ичинде жолуккан узун чач, көздөрү бүтүк, өңү купкуу жигит жүрөт* (Б.Р.). *Биздин айылда көзү көр манасчы бар эле. Ошол көр манасчыны шырмыйдай болгон узун жазуучу повесть кылып жазыптыр* (С.Р.). *Күндөрдүн биринде буту шал адам менен көзү азиз киши как эткен карга, кук эткен кузгун жок ээн чөлдө калышат* (“Адабий окуу”, 3-класс, 4-бет). *Көзү сокурга жолуксаң жолук, көкүрөгү сокурга жолукпа* (макал). *Бирөө бар сырты жылма, ичи чалкан* (макал). *Эркегидир, аялыдыр колдору шадылуу, манжалары түз келет* (К.О.). *Шабдан кесени колуна алды да, жашы улуу үчүн Качыбекке сулуу* (К.О.). *Кычан далысын салган атасынан жооп күткөндөй сабыры суз...* (Ш.Б.). *Жеңем эти толук киши эмеспи, дем кысыла түштү* (А.У.).

Сан атооч + сын атооч, тактооч + сын атооч үлгүсүндө да плеоназмдарды кезиктирүүгө болот, бирок алар тилде өтө эле сейрек: *бир тилектеш, бир пикирлеш, бир өңчөй, бир кылка, эки айрылыш, эки анжы ж.б.*

Мисалы: *Чындыгында, Качыкенин жолдоштору бар эле, бирок алар бир тилектеш ... жолдош эмес эле* (У.А.). *Эки айрылыш жолдун кайсынысына түшүрүмдү билбей, маң болуп туруп калдым* (“АТ”). *Күнү кечээ... Б.Наргозуев 48 жашын жакын санаа-*

лаштарынын курчоосунда “Золотой фазан” кафе-синде белгиледи (“ЖА”. 06.02.2009).

Биринчи жана экинчи сүйлөмдө сын атоочтук плеоназмдардын багыныңкы түгөйү сан атоочтордон (*бир жана эки*) уюшулса, үчүнчү мисалда жетектөөчү функциядагы затташкан сын атооч (*санаалаштарынын*) тактоочту (*жакын*) өзүнө багындырып турат.

Плеоназмдардын курулушу багыныңкы компонентинин кеңейишинин эсебинен же парафразалардын жана туруктуу сөз тизмектеринин аныктооч катарында багындыруучу сыңарга карай төрчүл орун тартипте келиши менен татаалданышы мүмкүн. Ошондуктан атоочтук плеоназмдар эки компоненттен гана турбастан, үч же андан ашык татаал түзүлүшкө чейинки багыныңкы курамда уюшула берет.

Зат атоочтук плеоназмдардын түзүлүшү жогоруда баяндалган негизги үч моделге жооп берет, бирок мында анын татаалданышы, багыныңкы компоненттин жайылышынын эсебинен болот. Атап айтсак, *сын атооч + зат атооч* үлгүсүндөгү плеоназмдарда кээде багыныңкы компонент катары колдонулган сын атоочко синонимдеш сөздүн, парафразалардын, туруктуу сөз тизмектеринин жанаша келишинен багыныңкы компонент составы жагынан жайылып, натыйжада бул структурадагы плеоназмдын түзүлүшү татаалдашат: *көк жашыл шибер, жаши кыз бала, аалам бетин бербеген кеңирсиген кең талаа, көөдөй караңгы түн, көк жылгаяк муз, как эткен карга, кук эткен кузгун жок ээн чөл ж.б.*

Мисалы: *Бийик аска зоосу бар/Тар капчыгай коосу бар* (“Манас”). *Ырдап берчи обон сала / Кучкак уя салганын / Бакан алып жаши кыз бала / Сууга эртелеп барганын* (А.С.П.). *Көөдөй караңгы түндө кантип өзү жалгыз келгенин ойлогондо азыр да өзү титиреп кетет* (“АТ”). *Кар боройлоп, кыш да келди ышкырып / Суу да тоңду, көк жылгаяк муз болуп* (Т.Ч.). *Ал беш квадрат километр жердеги чычкан мурду жөргөлөгүс чытырман токойдо, таи жана кумдуу жээкте турат* (“Кырг.мад.”). *Аалам бетин бербеген кеңирсиген кең талаада бороон боздоп...* (И.К.).

Көрүнүп тургандай, алтынчы мисалда зат атоочтук плеоназм төрт компоненттүү, (1. *аалам бетин бербеген*; 2. *кеңирсиген*; 3. *кең*; 4. *талаа*;) калган мисалдарда үч компоненттүү курамда келип, түзүлүшү боюнча татаалдашкан.

Зат атоочтук жана сын атоочтук плеоназмдардын түзүлүшүнүн татаалданышына багыныңкы компонент катары колдонулган парафразалар жана туруктуу сөз тизмектери да таасир эткендей туюлат.

Буга далил катарында төмөндөгү мисалдарды келтирүүгө болот: *адам жутар желмогуз, түк билбеген акмак, ачык ооз аңкоо, мурду жок бучук, кой оозунан чөп албаган момун, бир буту мертинген чолок, жан алгыч азрейил, аты чыккан белгилүү, ичи тар кызган-чаак ж.б.у.с.*

Чындыгында, бул мисалдарда плеоназмдар жана фразеологизмдер зат атоочко жана сын атоочко багыныңкы абалда турганы менен, эки компоненттүү (*адам жутар / желмогуз; түк билбеген / акмак; ачык ооз / аңкоо; мурду жок / бучук; кой оозунан чөп албаган / момун; бир буту мертинген / чолок; жан алгыч / азрейил; аты чыккан / белгилүү; ичи тар / кызган-чаак*) бойдон калган. Ошондуктан аларды татаалдашкан түзүлүштөгү атоочтук плеоназм катары эсептөөгө негиз жок.

Ошентип, плеоназмдар белгилүү бир структуралык үлгүдө уюшулат. Мунун өзү дагы бир жолу плеоназмдардын кептик эмес, тилдик кубулуш экендигин, алардын жасалыш үлгүсү сөз жасоонун мыйзамдарына дал келерин тастыктап турат.

Плеоназмдар бириккен сөз (*сарсаана гүлдесте, гүлгаакы шишкебек, жоомарт*), кошмок сөз (*бала бакча, кара муртөз, чаар ала*), синтаксистик сөз айкашы (*чытырман токой, күлүк тулпар, узун бойлуу*) түрүндө, ошондой эле татаал түзүлүштө (*бийик ашуу бел, көк жашыл шибер, көк жылгаяк муз, жаши өспүрүм бала*) уюшула берет.

Мисалы: *Жалбарбачы, эшигимди какпачы / Жапа тартып, сарсанаага батпачы* (И.С.). *Гүлдесте кармап колума / Күтөмүн сени келет деп* (Т.Ч.). *Атабек – айтканынан кайтпаган кара муртөз киши* (К.Ж.). *Кокуй, ал жериң бүтүндөй чытырман токой!* (А.Ст.). *Баскан жолуң бийикашуу бел экен* (К.Б.).

Алдыңкы эки сүйлөмдө плеоназм бириккен сөздөрдөн жасалган. Биринчи мисалда *сар / зор* сөзүндө да, экинчи бөлүгүндө да сезимдин кыйналуусу, түйшүккө түшүүсү туюнтулган. Үчүнчү сүйлөмдө плеоназмды кошмок сөз, төртүнчү сүйлөмдө сөз айкашы, акыркысында бир мааниге багытталган үч сөздүн тизмеги уюштурган.

Бириккен сөздөрдүн жардамында түптөлгөн плеоназмдарга далил катарында келтирилген *гүлгаакы* сөзүнө “Кыргыз тилинин сөздүгүндө” төмөндөгүдөй түшүндүрмө берилген: “*Гүлгаакы. 1. Каакым. 2. өтм.*

Соолубаган, тоңбогон гүл. Ошол жерде жайы-кышы суукка тоңбогон, ысыкка оңбогон гүлгаакы деген кызыл гүл бар экен (Т.М.)” [2, 837-б.].

Бир сөздүн алкагында лексикалык плеоназмды түзүүгө жөндөмдүү бириккен сөздөрдүн айрымдары топоним (*Чаткал*) катары да, антропоним (*Абдыкул, Байана, Уулбала, Гүлдесте, Гүлгаакы ж.б.*) катары да колдонула берет.

Корутунду. Плеоназмдардын структуралык классификациясынын татаалдыгы лексикалык плеоназмдардын проблемасы сөз түркүмдөрүнө (изафет) жана татаал сөздөр менен сөз айкаштарынын ортосундагы чекти ажыратууга байланышкан жалпы лингвистикалык маселелер менен байланышып тургандыгында.

Плеоназмдардын структуралык топтору багындыруучу түгөйдүн сөз түркүмдөрүнө болгон катышына карай түзүлдү. Жетектөөчү компонентинин кайсы сөз түркүмүнө таандык экендигине ылайык лексикалык плеоназмдар зат атоочтук жана сын атоочтук плеоназмдарга ажыратылды.

Изилдөөнүн жүрүшүндө плеоназмдардын бул түрлөрү багыныңкы компонентинин морфологиялык түзүлүшүнө жана кайсы бир сөз түркүмүнөн жасалгандыгына карай ич ара структуралык моделдерге бөлүштүрүлдү. Зат атоочтук жана сын атоочтук плеоназмдын үч структуралык үлгүсү көрсөтүлдү.

Адабияттар:

1. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка [Текст] / Н.К. Дмитриев. - М.-Л.: Изд. АН СССР, 1948.
2. Кыргыз тилинин сөздүгү [Текст] / А. Акматалиевдин жалпы ред. астында. - Бишкек: AVRASYA PRESS, 2011. - 1 бөлүк. - 880 б.; 2-бөлүк.
3. Перевозчикова Ф.Д. Тавтологические сочетания в современном русском языке терминов. [Текст] / Ф.Д. Перевозчикова // Нормы современного русского литературного словоупотребления. - Л., 1966.
4. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы [Текст] / А. Сапарбаев. - Бишкек: “Кыргызстан-Сорос” фонду, 1997.
5. Серебрянников Б.А. Об относительной самостоятельности развития системы языка [Текст] / Б.А. Серебрянников. - М.: Наука, 1968.
6. Турсунов А.Т. Кыргыз тилиндеги сөз айкаштары: Жалпы маселелер [Текст] / А.Т. Турсунов. - Фрунзе: Илим, 1976. - 1-бөлүк.